

УДК 811.161.2'373.611:46

КОМПОЗИЦІЯ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ПОПОВНЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА

Шматко І. В.

У статті проаналізовано терміни-композити в українській термінології бджільництва. Виділено продуктивні моделі складних бджільницьких термінів та їх належність до різних частин мови.

***Ключові слова:** словотвірна модель, термін-композит.*

В статье проанализировано термины-композиты в украинской терминологии пчеловодства. Выделено продуктивные модели сложных пчеловодческих терминов, их отношение к разным частям речи.

***Ключевые слова:** словообразовательная модель, термин-композит.*

The article deals with the basic aspects of composite method out of word-formation in Ukrainian terminology of beekeeping and singles productive models of complicated beekeeping terms which belong to different parts of speech.

***Keywords:** word-formation model, term-composite.*

Формування бджільницької термінології сягає давнини. Воно пов'язане з освоєнням бджіл та використанням їхніх продуктів людиною. Основою сучасної української бджільницької термінології стали лексеми, що виникали разом із розвитком бджільництва як галузі народного господарства. Ядром досліджуваної термінології є лексеми бджола, мед, вулик, віск та інші, які в процесі розвитку науки та сільського господарства стали базою для творення бджільницьких термінів на позначення нових реалій.

Бджільницька термінологія впродовж віків творилася за допомогою словотворчих засобів, які “залежно від їхнього характеру поділяються на словопородження (коли в акті творення похідного слова використовують афіксацію), основоскладання і словоскладання (творення складних слів ґрунтуються на поєднанні двох або більше повнозначних одиниць)” [4, с. 575]. Словоскладання своїм корінням сягає глибокої давнини. На думку К. Бругманна, Б. Дельбрюка, Х. Якоби, основний тип індоєвропейського складного слова належить періоду, коли мові була відома основа без закінчення [1, с. 17–18].

Перші терміни-композити досліджуваної терміносистеми були відомі в давньоруській мові. У XI–XV ст. на позначення “особи, яка займається розведенням бджіл”, вживався композит *пчеловудъ* (суч. – бджоляр). Із XIII ст. засвідчуються пам'ятками складні терміни *медовар* і *медоварець*: “медовару пол-четвертки ржи, поселнику пол-коробьи ржи” [8, с. 39]. У Матеріалах до словника

писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Є. Тимченка терміни *медовар* і *медоварець* зафіксовані зі значенням “слуга, відповідальна особа в господарстві феодала, яка завідувала збором меду” [Мат. Тимч., I, с. 187]. У сучасній українській мові слово *медовар* змінило своє лексичне значення, про що свідчать сучасні лексикографічні джерела, зокрема в Словнику української мови *медовар* – “особа, яка займається медоварінням – варінням меду”, та стало основою для низки похідних, наприклад: *медоварний*, *медоваріння* [СУМ, IV, с. 664]. Слово *медоварець* перейшло до пасивного словника української мови.

З кін. XX – поч. XXI ст. терміносистема бджільництва особливо активно поповнюється складними термінами-композитами та юстапозитами. “Для сучасної мови визначальним способом творення простих слів, – зазначає Н. Ф. Клименко, – є афіксація, складних – основоскладання. Композиція є центральною при творенні складних слів із простих” [4, с. 577]. Принципова відмінність між афіксацією і основоскладанням у тому, що за афіксації лише один компонент має самостійне смислове значення, інші компоненти відіграють службову роль, а композити утворюються об'єднанням в одну лексичну одиницю двох або більше основ повнозначних слів.

Складання, на думку О. С. Кубрякової, слугує відбиттям взаємозв'язків предметів, процесів, явищ, властивостей у навколишньому світі [7, с. 285]. Незалежно від того, із скількох основ або

слів складається складне слово, воно має одне значення. Складні найменування в досліджуваній терміносистемі утворюються за допомогою основоскладання та словоскладання.

Основоскладання – різновид морфологічного способу словотвору, що полягає у поєднанні кількох твірних основ в одному слові. Терміні-композиції (далі – ТК) дають змогу точніше охарактеризувати ознаки того чи того поняття (предмета). Вони об'єднують у своєму складі по кілька основ, унаслідок чого стає конкретнішою їхня мотивація, а також є словотвірною базою для похідних слів, це суцільно оформлені одиниці не тільки в граматиці, а й у семантичному плані, які функціонують поряд із словосполученнями. На думку Н.Ф.Клименко, “композиції виникають переважно на ґрунті словосполучень, але порівняно з ними є цілісно оформленими номінативними одиницями, порядок розташування компонентів яких майже завжди сталий” [5, с. 243].

Основоскладання є одним із продуктивних способів творення термінів у всіх терміносистемах української мови. Не є винятком і сучасна бджільницька термінологія. Бджільницькі терміні-композиції (далі – БТК) творяться на основі словосполучень за допомогою інтерфіксів -о-, -е-, -і. Вони можуть бути різними частинами мови. Відповідно до частини мовної належності серед БТК виокремлюються іменники і прикметники. Складні іменники на позначення бджільницьких понять умовно можна поділити на три групи.

1. Складні іменники, утворені від словосполучень, до складу яких входять іменники й дієслова, поєднані інтерфіксами -о-, -е-. Вони можуть бути ускладнені суфіксами (такі утворення М.А.Жовтоброух називає складносудфіксальними, або судфіксально-складними [3, с. 88]), та неускладнені судфіксами. Їх у свою чергу поділяємо на: а) іменники чоловічого роду, що означають найменування осіб за видом діяльності: бджолознавець, бджолоторговець (утворені відповідно від словосполучень бджіл знати/вивчати, бджолами торгувати за допомогою судфікса -ець), воскобой “особа, яка добуває віск”, восколей “людина, яка виливає віск”, воскопиртель “виливають будь-що з воску” [Слов. церков., 1867, I, с. 335], воскобійник – “той, хто добуває віск із вощини”, воскобойник, воскобой “воскобійник, господар воскобійні” [Гр., I, с. 256]; приладів: рамкотримач (“пристрій, який слугує для утримування рамок на пасіці), роєвловлювач, пилковловлювач, спермоприймач, трутневловлювач (трутнів вловлювати), роєзнімач [НРУ, с. 316]; дії: бджоловжалення [10, с. 4]; предмета: восковістийник; процесу: воскобій “добування воску з вощини” [СУМ, I, с. 743]; шкідника бджіл: бджолокрад – “зłodій горобець, прожерливий бжолокрад, вертлява синиця, дятел часто вкорочують віку бжолі” [Яворн., с. 30]; приміщення: бджоловідгодівельник; б) іменники середнього роду на позначення процесів, пов'язаних із запиленням рослин пилком, перенесеним бджолами з однієї квітки на іншу – бджолозапилення, бджолозапилювання [Гр., с. 117; ВТССУМ, с. 43], бджолоопилення [Рад. Укр., 28.07.62, с. 3]; виготовленням воску: воскодавини (від слово-

сполучення віск видавлювати) аналогічно воскобійці [Мат. Тимч., I, с. 116]; науки, що вивчає життя бджіл – бджолознавство [Гр., с. 117; ВТССУМ, с. 43]; господарств, де збираються бджолознавці і розводять бджіл, – бджологосподарство [СУМ, I, с. 117] та господарства, де збираються бджолярі і вирішують проблеми з бджільництва – бджолооб'єднання [РУСГС, с. 1]; в) іменники жіночого роду на позначення тварини-шкідника бджіл: землерийка; приладів: воскобійня, воскотупка [УСГЕ, I, с. 272], медогонка “машина для відкачування меду зі стільників” [НРУ, с. 295, 298, 316]; осіб, які працюють з воском: воскопиртельниця “виливає що-небудь з воску” [Слов. церков., 1867, I, с. 335], воскобійниця – “жіноче до воскобійник” [Гр., I, с. 256] та приміщень: воскобійльня “приміщення для вибілювання воску”; медоварня “приміщення з відповідним обладнанням для варіння меду” [СУМ, IV, с. 664].

Окремо виділяємо деривати, що складаються з основ іменника та дієслівних основ -вод, -лов, вивченням яких в українській мові займається І.М.Кочан [6]. Зокрема, за основою -лов закріплюється значення “ловити когось/щось”. Це яскраво простежується у композиціях на позначення: особи за видом діяльності – бджололов та шкідників бджіл – бджололов “шершень ловить бжіл” [Яворн., с. 30] і мухоловка. Основа -вод має, крім основного семантичного множника “роз/водити щось/когось”, ще й додатковий семантичний компонент “знатися на чомусь” [12, с. 347]. У сучасній науковій літературі -вод (від дієслова водити) і -лов (від дієслова ловити) визначаються як дієслівні основи, які можуть приєднуватися до іменникових основ, співвідносними з словами-назвами комах у постпозиції.

До названих словотворчих моделей належать терміні-композиції з дієслівною основою -нос: восконоска, пилконос, нектаронос, медонос “медоносна рослина” [СУМ, V, с. 330; IV, с. 665] та похідні від них прикметники восконосний, нектароносний, пилконосний, медоносний “який виділяє при цвітінні нектар, що його бджоли переробляють на мед; який виробляє меду” [НРУ, с. 292, 316; АРУ, с. 318].

Дієслівна основа -їд (від дієслова їсти) поєднується з іменниковими основами за допомогою інтерфікса -о-: бджолоїдка – “птаха щурка їсть бжіл” [Яворн., с. 30], “пташка з яскравим забарвленням і довгим, трохи зігнутих донизу дзьобом, яка живиться переважно бджолами” [Гр., с. 117; ВТССУМ, с. 43], аналогічно – шкіроїд, осоїд, бджолоїд, медоїд. Інші дієслівні основи (-мол, -сос) трапляються у поодиноких випадках, переважно на позначення назв шкідників бджіл: богомол, медосос та ін.

2. Складні іменники, утворені поєднанням двох основ іменників за допомогою інтерфіксів, у яких друга частина може бути ускладнена суфіксами або виступати як самостійне слово. Серед них умовно виділяємо кілька підгруп: а) іменники жіночого роду на позначення: комах – бджоломатка; бджоляного рою, що живе в одному вулику – бджолосім'я [Гр., с. 117; ВТССУМ, с. 43], бджолородина; приміщення – бджолоферма; б) іменники чоловічого

роду, що називають особу за видом діяльності: бджолопромисловець; підприємства: бджоло-радогосп; прилад: воскопрес [УСГЕ, I, с. 272]; комаху: бджоложук та ін. [НРУ].

3. Складні іменники, утворені поєднанням основи прикметника та іменника за допомогою інтерфікса -о-, представлені у бджільницькій термінології одиничним прикладом середостіння – “частина стільника”.

До групи бджільницьких складних іменників належать композити, утворені поєднанням основ числівника та іменника на позначення приміщень для утримання бджіл: двокорпус, трикорпус (про вулик); числівника пів та іменника: піврамки (половина рамки зі стільниками); числівника та прикметника: шестирамковий (вулик).

У лексиці бджільництва засвідчені форми складних прикметників, утворених від основ різних частин мови за допомогою інтерфіксів -о-, -е-, наприклад: основа іменника та прикметника: медоточивий [МС, с. 159], медопродуктивний, нектаропродуктивний, восковидільна (залоза), воскобудівельна, стільникобудівельна (гарячка – хвороба бджіл), воскоплавильний (казан), бджолозапильна (квітка, рослина), матковивідний, роєловний; основа числівника та прикметника: шестирамкове (гніздо), дванадцятирамковий, одно-, двокорпусний, одно-, двосімейний, двостінний (утеплений вулик); основа іменника + -вмісний: восковмісний. “Семантика композитних прикметників зумовлена їхніми структурно-семантичними особливостями. Вони співвідносять із словосполученнями та характеризують предмет, об’єкт чи істоту за різними ознаками” [12, с. 374].

Складні прислівники-композити у сучасній термінологічній лексиці бджільництва зустрічаються рідко, зокрема виділяємо композити до складу яких входять прислівники багато, наприклад: багатокорпус, багатокорпусний, багатопверховий, багатоярусний (вулик); ліво: лівообертальний (вулик) та довго: довговічність (вік бджіл). Такі складні слова в більшості випадків є компонентами, які входять до складу бджільницьких термінів-словосполучень.

Для досліджуваної терміносистеми основоскладання є досить продуктивним способом словотвору. Високою сполучуваністю, за нашими спостереженнями, відзначаються терміни бджола, віск та мед, які, власне, є ядром бджільницької терміносистеми. Зокрема, від основи мед утворено 16 композитів, серед яких медозбір – взяток [Анохіна; УСГЕ, II, с. 300], збір бджолами нектару з квітів; час такого збору [ВТССУМ, с. 517]; медолаз – сезон збору меду [МДР]; медоцвіт – медовий цвіт [СУМ, IV, с. 665]; медовмісний, медоцвітний; медовар – особа, що займається варінням меду, медова-

ріння – виготовлення меду [СУМ, IV, с. 664–665] та його синонім медоставь [Слов. церков., 1867, II, с. 615], медоварний – який стосується виготовлення меду; медосус – комаха-шкідник бджіл; медовідстійник, медопокажчик – приладів, використовуваних у бджільництві та медозбірник – пасічник [НРУ, с. 292, 316; АРУ, с. 318] та згадані вже медонос, медоносний [СУМ, IV, с. 665], медогонка [УСГЕ, II, с. 300].

Для всіх досліджених складних бджільницьких термінів характерна модель творення на основі двослівних словосполучень. Поєднання трьох і чотирьох основ спостерігаємо серед слів, утворених за допомогою афіксоїдів іншомовного походження, наприклад: нейросекреторна клітина, поліфенолоксидаза, фотолюмінісценсія [НРУ, с. 310, 325, 336]. Такі терміни перебувають на периферії бджільницької термінології.

З погляду частиномовної належності, більшість бджільницьких композитів виражені іменниками, менше – прикметниками. Продуктивність основоскладання зумовлена тенденцією до мовної економії, адже “складні і складносурфіксальні похідні мають властивість розчленованого уявлення про позначувані ними предмети або явища; вони виражають більш стисло значення повної форми висловлювання або повідомлення” [2, с. 55–56].

Складні бджільницькі терміни є повноправними (нормативними) словами сучасної української мови. Вони зафіксовані словниками різних типів і призначення: більшість з них – загальномовними – бджолозапильнення, бджолозапильвання, бджолоопилення [Гр., с. 117; ВТССУМ, с. 43] та перекладними галузевими – воскобілільня, восковідстійник, воскопрес, воскотопка, кольоровизначник, матковід [НРУ]. Незначну кількість БТ, утворених за допомогою композиції, зафіксовано, зокрема, в РУСНТ – воскоподібний, медовар (медоваріння, медоварня, медоварний), медонос, медозбір, бджолозапильнення, бджолозапильовання [с. 103, 275, 437]; у СПТ засвідчено один складний термін бджолоїдка [с. 157, 165], РУСС – воскобій (воскобоїна, воскобійний), восковиділення, воскозавод, воскобудівний (воскобудівельний), воскотопка, воскоекстракційний, віск-сирець [с. 56–57]. На жаль, значна частина складних термінів залишилася за межами термінологічних словників, вони наявні у фаховій літературі: довідниках, підручниках, посібниках, методичній та практичній літературі, науковій періодиці тощо, наприклад: воскосховище [ССДБ, с. 176], медодаї, бджолопродукти [9, с. 2005]; бджолопитомник, маткомісця, прополісозбиральниця (рамка), воскоекстрактор, воскоекстракційний апарат [11, с. 124]. Можливо, це пояснюється відсутністю українського словника бджільництва.

Умовні скорочення

БТ – бджільницький термін
син. – синонім
суч. – сучасне
ТК – термін-композит

Список скорочень

- Анохина – Анохина В. В. Полесская терминология пчеловодства / В. В. Анохина, Н. В. Никончук // Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря. – М., 1968. – С. 320–365.
- АРУ – Словник бджільництва : англо-російсько-український / за ред. Л. І. Боднарчука, М. Л. Алексеніцер. – К., 1997. – 344 с.
- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. ; Ірпінь, 2004.
- Гр. – Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. 1.
- Мат. Тимч. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. – К. ; Нью-Йорк, 2002–2003. – 512 с.
- МДР – Материалы для терминологического словаря древней России / сост. Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова. – М. ; Л., 1937. – 487 с.
- МС – Морфемный словарь / уклад. Л. М. Полюга. – К. : Радянська школа, 1983. – 464 с.
- НРУ – Словник бджільництва : німецько-російсько-український / М. Л. Алексеніцер, Л. І. Боднарчук, К. В. Добровольська. – К., 1999. – 344 с.
- РУСГС – Російсько-український сільськогосподарський словник (проект). – Подєбради, 1927. – 63 с.
- РУСС – Російсько-український сільськогосподарський словник / А. П. Білоштан та ін. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963. – 438 с.
- РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / С. П. Вассер та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – 660 с.
- Слов. церков. – Словарь церковнославянского и русского языка, сост. Вторым отделением имп. : в 4 т. – СПб. – Т. I. – 1867. – 866 с. ; Т. II. – 1867. – 988 с. ; Т. III. – 1867. – 1248 с.
- СПТ – Полонський Х. Словник природничої термінології : проект / Х. Полонський. – К. : ДВУ, 1928. – 262 с.
- ССДБ – Білик Є. В. Сучасний словник-довідник бджоляра / Є. В. Білик. – Донецьк : ТОВ ВКФ БАО, 2006. – 704 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. – Т. I : А–В. – 1970. – 799 с. ; Т. VI. – 1975. – 832 с.
- УСГЕ – Українська сільськогосподарська енциклопедія : в 3 т. – К., 1970–1972.
- Яворн. – Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав, 1920. – 412 с.

Література

1. Василевская В. В. Словоупотребление в русском языке: Очерки и наблюдения / В. В. Василевская. – М. : Учпедгиз, 1962. – 132 с.
2. Габриэльян О. А. Сложные сложносuffixальные производные термины английского языка / О. А. Габриэльян // Научно-технический прогресс і проблеми термінології. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 55–56.
3. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1984. – 255 с.
4. Клименко Н. Ф. Словоупотребление / Н. Ф. Клименко // Українська мова : енциклопедія. – К., 2000. – С. 575–578.
5. Клименко Н. Ф. Словоупотребительная структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
6. Кочан І. Складні терміни з постпозиційними компонентами -від, -вод, -хід, -ход у сучасній українській мові (щодо нормалізації) / І. Кочан // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 593 : Проблеми української термінології. – 2007. – С. 3–8.
7. Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразования / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация (Виды наименований). – М. : Наука, 1977. – С. 222–303.
8. Новгородские писцовые книги, изданные Археологическою комиссией. – Т. I–VI. – СПб., 1859–1910. – 488 с.
9. Остафьевский М. Д. Пасіка, медодаї, бджолопродукти / М. Д. Остафьевский. – Л. : ТзОВ “Редакція “Український пасічник”, 2005. – 82 с.
10. Василенко О. І. Бджоловжалення / О. І. Василенко // Пасіка. – 2010. – № 5. – С. 4.
11. Поповський А. М. Научно-технический прогресс і бджільницька лексика / А. М. Поповський // Научно-технический прогресс і мова : тези доп. Республ. наук. конференції. – Житомир, 1976. – С. 124–125.
12. Словоупотребление сучасної української мови / [ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.